

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ**

Ступак Дмитро Вікторович

УДК 903.21(477.41/.42)”633”

**ТЕХНОЛОГІЇ РОЗЩЕПЛЕННЯ КРЕМЕНЮ
ФІНАЛЬНОПАЛЕОЛІТИЧНИХ І МЕЗОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР
УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ**

Історичні науки — 07.00.04 — археологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ — 2017

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано у відділі археології кам'яного віку Інституту археології
Національної академії наук України

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор,
Залізник Леонід Львович
Інститут археології НАН України,
завідувач відділу археології
кам'яного віку

Офіційні опоненти

доктор історичних наук, професор,
Сминтина Олена Валентинівна
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова МОН України,
завідувач кафедри археології та
етнології України історичного
факультету

кандидат історичних наук,
Ногін Євгеній Володимирович
Чернігівський історичний музей ім.
В.В. Тарновського,
старший науковий співробітник

Захист відбудеться «10» жовтня 2017 р. о 17 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 по захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за адресою: 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

Із дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий «__» ____ 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У результаті більш як сторічного вивчення фінального палеоліту та мезоліту Українського Полісся і насамперед завдяки роботам 1970 – 1980-х років був розроблений культурно-хронологічний поділ пам'яток регіону. Докладно проаналізовано зняряддеві комплекси культурних явищ, але технології розщеплення кременю розглянуто в загальних рисах і не як предмет спеціального дослідження. У запропонованій роботі, ґрунтуючись на засадах одних методичних підходів, проаналізовано технології культурних явищ фінального палеоліту та мезоліту Українського Полісся.

Актуальність теми. Українське Полісся є одним з найбільш вивчених регіонів фінального палеоліту та мезоліту Східної Європи. Втім традиційно головну увагу дослідники звертали на вивчення типології та технології виготовлення знярядь. Технології розщеплення кременю розглядали у самих загальних рисах, що переважно зводилося до типологічного аналізу провідних типів нуклеусів і заготовок знярядь.

Сучасний рівень вивчення первісності вимагає детального аналізу технологій обробки кременю, як найважливішої галузі палеовиробництва, орієнтованої на виготовлення основних знярядь життєзабезпечення людей кам'яного віку.

В обробці кременю традиційно виділяють первинну та вторинну обробку. Під первинною розуміють процес отримання заготовок, під вторинною – процес виготовлення з них знярядь. Процес отримання заготовок проходив згідно з певними закономірностями, які і зумовлюють специфіку технологій розщеплення кременю. Під технологією розколювання кременю в цій роботі розуміємо послідовний процес оброблення каменю, спрямований на отримання сколів бажаних параметрів. Специфіка технології розколювання виявляється через з'ясування особливостей сировини, процесу розколювання і техніки сколу та виявлення їхнього взаємозв'язку (Гиря, 1997). Саме виявленню характерних особливостей різних технологій розщеплення кременю фінальнопалеолітичних і мезолітичних культур Північної України в першу чергу і присвячена ця робота.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у Інституті археології НАН України в рамках підготовки колективних планових тем відділу археології кам'яного віку «Актуальні проблеми кам'яної доби території України» (№ держреєстрації 109U008921, термін виконання – 2010–2014 рр.) та «Культурно-історичні процеси на території України за кам'яної доби» (№ держреєстрації 0114U004846, термін виконання – 2015–2019 рр.).

Мета і завдання дослідження. Головною метою є вивчення технологій розщеплення кременю – процесів від вибору сировини до постачання заготовок для знярядь. Це дасть змогу виділити їхні характерні особливості, загальні напрями і тенденції розвитку технологій розщеплення в культурах фінального палеоліту та мезоліту Українського Полісся, а також визначити ефективність різних технологій. Встановлення специфічних рис цих технологій надає додаткові можливості для культурної та хронологічної диференціації багатьох крем'яних комплексів кам'яної доби Північної України.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:

- Дати характеристику культурних явищ та визначити сучасний стан дослідженості фінальнопалеолітичних–мезолітичних технологій розщеплення кременю Українського Полісся.
- Ґрунтуючись на методиці технологічного аналізу кам'яних індустрій, детально розробити методику аналізу крем'яних матеріалів фінальнопалеолітичних–мезолітичних культур Українського Полісся.
- Охарактеризувати якості сировини та стратегії її відбору для подальшої обробки в різних індустріях фінального палеоліту–мезоліту Українського Полісся.
- Визначити характерні особливості нуклеусів та сколів, що були отримані із застосуванням різних технологій за доби фінального палеоліту–мезоліту Українського Полісся.
- Дослідити особливості і технологічні послідовності процесу розколювання нуклеусів та отримання сколів-заготовок.
- Охарактеризувати техніку сколу, що застосовувалась в різних технологіях.
- Співставити характеристики різних технологій та визначити їх місце у технологічному розвитку кам'яних індустрій регіону.

Об'єктом дослідження є нуклеуси та продукти їхнього розщеплення з комплексів пам'яток фінального палеоліту та мезоліту Північної України.

Предмет дослідження – технології розщеплення кременю та їхні специфічні риси, характерні для різних фінальнопалеолітичних і мезолітичних індустрій Українського Полісся.

Методика роботи базується на використанні методики технологічного аналізу кам'яних індустрій, розробленої Є.Ю. Гирею та П.Є. Нехорошевим (Гиря, 1991, 1997; Гиря, Нехорошев, 1993). Основними в роботі є методи типолого-статистичного аналізу, ремонту, картографічний та порівняльно-історичний.

Наукова новизна.

- Дана характеристика сучасного стану вивчення технологій розщеплення кременю доби фінального палеоліту–мезоліту Українського Полісся.
- Вперше в історії дослідження фінального палеоліту–мезоліту України, ґрунтуючись на єдиних методичних засадах, розглянуті технології розколювання кременю носіями п'яти культур та окремого типу пам'яток, які існували на певному проміжку часу і на певній території.
- Виділена і проаналізована група відщепів, отриманих з робочих поверхонь нуклеусів. Аналіз цієї категорії сколів дав змогу більш глибоко зрозуміти рівень розвитку досліджуваних технологій та ефективність їх первинної обробки.
- Проведений за єдиною методикою аналіз технологій різних культур фінального палеоліту–мезоліту Українського Полісся дав змогу порівняти рівень їхнього технологічного розвитку та визначити їхнє місце у технологічному розвитку кам'яних індустрій.

Територіальні межі охоплюють Українське Полісся, яке є східною частиною Європейських зандрових низовин, що простяглися від Англії до Середньоруської

височини. На цій території відбувалися схожі, як природні, так і культурно-історичні процеси (Залізник, 2005).

Хронологічні межі роботи охоплюють період від 11 тис. років тому, коли на базі носіїв лінгбійських традицій в Українському Поліссі формувалися красносільська та свідерська фінальнопалеолітичні культури, до часу існування яніславицької культури – 8-6 тис. років тому включно.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання її результатів при написанні наукових робіт з давньої історії та археології України, для створення і викладання загальних і спеціальних курсів з археології та первісної історії у вищих навчальних закладах, для технологічного аналізу крем'яних колекцій та побудові експозицій історичних та краєзнавчих музеїв.

Особистим внеском дисертанта є детальна розробка на базі технологічного аналізу, запропонованого Є.Ю. Гірею та П.Є. Нехорошевим, методики, задіяної для аналізу досліджуваних технологій.

Крім того, автор у 2002 р., у складі Археологічної експедиції НаУКМА під керівництвом Л.Л. Залізняка брав участь у дослідженні стоянки Пісочний Рів та розвідці на Смячкінському вузлі пам'яток.

У публікації у співавторстві з Д.В. Каравайком, автором дана характеристика крем'яному комплексу з нижніх шарів городища Киселівка II, що становить 50% її обсягу.

Апробація результатів дисертації проводилась у вигляді доповідей на засіданнях відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України, міжнародних, загальноукраїнських та регіональних конференціях в Україні: в Одесі (1996), Києві (1996, 1997, 2004, 2011, 2016), Львові (1999), Переяслав-Хмельницькому (1999), Вишгороді (2001, 2016), Донецьку (2002, 2007), Лубнах (2003), Фастові (2005), Радомишлі (2006), Чернігові (2008), Алушті (2008). В Литві: у Вільнюсі (2004). В Росії: в Сергієвому Посаді (1997), Брянську (2005).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 16 наукових праць, з них 9 – у фахових наукових виданнях, затверджених ДАК України та в іноземних і 7 у інших наукових виданнях та матеріалах конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків (189 стор.), списку літератури (192 найменування), списку скорочень та додатків (56 статистичних таблиць та 118 ілюстрацій). Загальний обсяг роботи – 387 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** дається загальна характеристика роботи, визначаються її актуальність і новизна, мета і завдання, об'єкт та предмет, стан джерелознавчої бази та методи дослідження.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Розділ 1 складається з трьох підрозділів. У першому «Дослідження фінальнопалеолітичних та мезолітичних технологій на тлі вивчення фінального палеоліту і мезоліту Українського Полісся» подано опис історії становлення та розвитку процесу дослідження технологій розщеплення кременю фінального палеоліту і мезоліту Українського Полісся, що відбувався невід’ємно від створення джерельної бази та дослідження культурно-хронологічної специфіки здобутих матеріалів.

Дослідження фінального палеоліту та мезоліту Українського Полісся розпочалося наприкінці XIX – на початку XX ст. Активно створювалася джерельна база регіону у 20 – 30-х роках XX ст. У цей же час з’являються перші узагальнюючі культурно-хронологічні схеми.

У довоєнний час дослідження пам’яток фінального палеоліту та мезоліту Полісся насамперед були спрямовані на з’ясування їх культурно-хронологічних відмінностей. Проте вже тоді стає типовим опис сировини, її морфології, кольору та походження, опис морфології нуклеусів. Стає звичним наводити хоча б стисло характеристику продуктів розколювання, а при аналізі виробів з вторинною обробкою зазначати тип заготовок

Особливо слід відзначити роботи І.Ф. Левицького (1931) та С.Г. Баран-Бутовича (1929). І.Ф. Левицький вперше для фінального палеоліту–мезоліту Українського Полісся аналізує процес розколювання окремих жовен з початку їх відбору для експлуатації до етапу отримання заготовок, а також уперше припускає можливість приналежності різних типів нуклеусів до однієї технології. Також він першим залучає дані ремонту для аналізу послідовності розколювання. С.Г. Баран-Бутович знайдені продукти розколювання розподілив за способом виготовлення на дві групи: отримані у відбивній техніці, або сколотій, та відтискній.

У другій половині XX ст. джерельну базу продовжували поповнювати, матеріали Українського Полісся широко використовували у культурно-хронологічних побудовах.

У повоєнний період першочергову увагу, як і у довоєнний час, було спрямовано на типологію виробів із вторинною обробкою. Але з більш детальним типологічним аналізом зрештою поглиблювався і удосконалювався аналіз нуклеусів та продуктів розколювання. Дослідження специфіки тієї чи іншої індустрії відбувалось у першу чергу суто типологічними методами, через більш детальний аналіз морфологічних та метричних ознак різних категорій сколів, відсоткове співвідношення між ними. Більш детально аналізувалися нуклеуси, їхня форма, кількість робочих поверхонь та площадок, розташування площадок до робочих поверхонь.

Суттєве збільшення джерельної бази та кардинально нове її осмислення пов’язані з роботами Л.Л. Залізняка. Саме ним розроблений сучасний культурно-хронологічний поділ фінального палеоліту–мезоліту Українського Полісся. Виділяються фінальнопалеолітичні культури – красносільська, свідерська і пам’ятки типу Смячки, а також мезолітичні – кудлаївська, пісочнорівська та яніславицька (Залізняк, 1984, 1986, 1989, 1991, 1995, 1997, 1998, 1999, 2005, 2009). У роботах Л.Л. Залізняка приділено значно більше уваги характеристиці кременеобробки тієї чи

іншої культури, зокрема первинній обробці. Первинна та вторинна обробки, як правило, розглядаються як взаємопов'язані елементи одного технологічного процесу. Не вдаючись у технологічні особливості перебігу процесу отримання заготовок в індустріях, Л.Л. Залізник велику увагу приділяє основним тенденціям розвитку кременеобробки фінальнопалеолітичних і мезолітичних культур Північної України.

Д.Ю. Нужний, досліджуючи специфіку крем'яного оснащення металеві зброї і, зокрема, фінальнопалеолітичних та мезолітичних культур Українського Полісся, дійшов висновку, що технології розщеплення були орієнтовані на постачання в першу чергу заготовок для виготовлення наконечників для різних металевих знарядь (списів, дротиків, стріл). Вимоги саме цієї категорії знарядь і визначали напрями еволюції пов'язаних з ними технологій розщеплення. Наконечники металеві зброї виготовляли з найбільш мікролітичної та якісної продукції розколювання, й таким чином, визначали кінцеву межу утилізації нуклеусів і ступінь використання сировини (Нужний, 1992, 2008).

Д.В. Ступак наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років досліджував за аналізом нуклеусів технології розколювання кременю свідерської (1997, 1998, 2006) та яніславицької (2001, 2002) культур, а також свідерської стоянки Тутовичі 3 (1996). Ґрунтуючись на методиці технологічного аналізу було досліджено технологію розщеплення кременю епонімної красносільської стоянки Красносілля Є (Ступак, 2003). Крім того, пізніше вивчались особливості технологій розщеплення каменю верхньопалеолітичних стоянок Ключи і Бужанка 2 (Ступак, 2008, 2009, 2013, 2014, 2016). Ці роботи дали змогу виробити єдині підходи до аналізу технологій різних культурних явищ.

Отже, на сьогодні створено величезну джерельну базу, розроблено культурно-хронологічний поділ, визначено загальні характеристики технологій фінального палеоліту та мезоліту Українського Полісся. Все це дає змогу, на єдиних методичних засадах дослідити специфіку технологій розколювання фінальнопалеолітичних і мезолітичних явищ Північної України.

У другому підрозділі **«Стисла характеристика культур фінального палеоліту і мезоліту Українського Полісся»**, описано історію дослідження, територію поширення, походження, хронологію і періодизацію та історичні долі носіїв культурних явищ фінального палеоліту–мезоліту Українського Полісся.

У третьому підрозділі **«Методика роботи»** висвітлено основні методичні засади роботи. Базовою для досліджень технологій розколювання є методика технологічного аналізу, яку розробили Є.Ю. Гиря та П.Є. Нехорошев (Гиря, 1991, 1997; Гиря, Нехорошев, 1993). Вона ґрунтується на виявленні особливостей взаємозв'язку між формами предметів розщеплення, послідовністю розколювання і техніки сколу, що з'ясовуються в результаті аналізу продуктів розколювання, які належать до одного технологічного контексту.

Для визначення специфіки технологій розколювання кременю фінальнопалеолітичних–мезолітичних культур Українського Полісся в першу чергу аналізуються нуклеуси та їхні преформи. Для отримання більш повної інформації в кожному з культурних явищ були вибрані комплекси, з яких, окрім пренуклеусів та

нуклеусів аналізуються платівки та відщепи. Обирались комплекси без іншокультурних домішок, або ж такі, в яких цю домішку легко виокремити. Докладно проаналізовано платівки та відщепи 14 комплексів.

РОЗДІЛ 2 ТЕХНОЛОГІЇ РОЗЩЕПЛЕННЯ КРЕМЕНЮ ФІНАЛЬНОПАЛЕОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Розділ складається з чотирьох підрозділів. У першому, «**Красносільська культура**», розглянуто характерну для неї технологію розколювання кременю. Красносільські пам'ятки розташовані на територіях, забезпечених якісною сировиною. Для підготовки пренуклеусів підбирались насамперед частини кременю зручної форми, які потребували лише незначної обробки.

Основним постачальником заготовок були одноплощадкові односторонні нуклеуси. Наявність у красносільських комплексах різних типів двоплощадкових нуклеусів зумовлена намаганням якомога ефективніше використати сировину.

Технологія розколювання кременю красносільської культури була спрямована на отримання середньошироких і широких платівок, нерегулярних форм. Неувага до якості заготовок прослідковується у підготовці зон розколювання. В Красносіллі Є платівок з такою підготовкою – 56%. У комплексі Бор відсоток платівок з підготовленими зонами розколювання – 78,7%.

Більш ніж кожен третій скол з красносільських нуклеусів не досягав платівчастих параметрів, що відображено у відсотках відщепів, знятих з робочих поверхонь нуклеусів. У Красносіллі Є таких сколів – 31,6% у комплексі Бор – 42,9%.

Платівки сколювали передусім м'яким кам'яним відбійником. Твердий відбійник, якщо і застосовували, то обмежено.

Другий підрозділ «**Свідерська культура**» присвячений розгляду свідерської індустрії, в якій виділено дві технології.

Перша – класична свідерська, для якої основним є застосування біпоздовжнього розколювання за допомогою відбійника. Для неї характерне використання якісної, як правило, місцевої сировини, причому достатньо великих конкрецій. Імпортна, якісніша, насамперед західноволинська, значною часткою представлена лише у комплексах східноволинської свідерської стоянки Прибір 13 – від 28 до 6 % (Зализняк, 1989).

Підготовка нуклеусів до роботи була здебільшого ретельною. Основними видами ретельно підготовлених пренуклеусів були лінзоподібні та підтригранні. Але при достатній зручності початкової форми, частини сировини трансформувались в нуклеуси і без ретельної обробки.

Головними постачальниками платівчастих заготовок були двоплощадкові біпоздовжні нуклеуси. Інші типи двоплощадкових нуклеусів та, як правило, одноплощадкові односторонні, які оброблялись відбійником, в свідерських комплексах є похідними від двоплощадкових біпоздовжніх.

Основним типом заготовок були платівки широких і середньошироких розмірів. Кількість платівок із підготовленими зонами розщеплення в Приборі 13Б –

69,6%, в Приборі 13Є (платівки отримані відбійником) – 76,3%, в Тутовичах 4 (лінза 7) – 79,7%, в Березно 15 – 79,8%. Орієнтація свідерців на отримання платівок, які вимагають лише незначного застосування вторинної обробки для виготовлення вістер (Ginter, 1974; Зализняк, 1989) та уважне ставлення до процесу підготовки сколів, зумовило і набагато менший відсоток відщепів, знятих з робочих поверхонь нуклеусів у свідерських комплексах – від 4% до 11,8%.

Для підготовки нуклеусів і отримання заготовок використовувався в першу чергу роговий чи м'який кам'яний відбійник.

Інша технологія у свідерських пам'ятках Українського Полісся представлена конічними і торцевими нуклеусами, з яких платівки отримували відтисканням. Для підготовки цих нуклеусів використовували якісну сировину. Більшість з них несуть на своїх поверхнях негативи підготовки до використання.

Ця технологія мала постачати максимально стандартизовані платівки, що потребували мінімальної вторинної обробки, або ж використовувались і без неї, найімовірніше, для оснащення металюної зброї. Отже, ця технологія висувала до заготовки ті самі вимоги, що і класична свідерська, тільки на вищому рівні, використовуючи більш ефективну техніку отримання сколів.

Таким чином, розвиток свідерської індустрії відбувся в першу чергу через підвищення ефективності отримання платівок заданих параметрів, тобто тієї частини кременеобробки, яка була провідною для класичної свідерської технології.

У третьому підрозділі «Пам'ятки типу Смячка» проаналізовано особливості розколювання кременю цього культурного явища. На стоянках смячкинського типу використовувався кремінть високої якості. Судячи по поверхням наявних пренуклеусів та нуклеусів, для їх виготовлення підбирались частини сировини зручної форми, які могли використовувати з мінімальним підправленням, а то і без нього. Втім поверхні частини нуклеусів свідчать про те, що їх підготовка до розколювання була доволі ретельною.

Основним постачальником заготовок були одноплощадкові односторонні нуклеуси. Наявні двоплощадкові нуклеуси, вірогідно, виникли в процесі переоформлення одноплощадкових. Хоча не виключено, що частина двоплощадкових біпоздовжніх використовувалась аналогічно свідерським. Можливо, цим пояснюється більший відсоток в Смячці 14А платівок з біпоздовжньою огранкою, ніж у красносільських комплексах.

Технологія розколювання кременю в смячкинських пам'ятках була орієнтована на постачання широких і середньошироких платівок, нерегулярних форм. У Смячці 14А платівок з підготовленими зонами розколювання – 65,5%. Відсоток відщепів, знятих з робочих поверхонь нуклеусів, лише трохи вищий, ніж у свідерських комплексах – 13,6%.

Платівки отримували передусім м'яким кам'яним відбійником. Твердий відбійник, якщо і застосовували, то обмежено.

Для отримання певної частини платівок використовували відтиск чи можливо посередник. Нажаль, через нечисленність таких виробів неможливо докладно дослідити технологію їх сколювання.

У четвертому, узагальнюючому підрозділі «Технології розщеплення кременю фінального палеоліту Українського Полісся», характеристики, розглянутих вище технологій порівнено між собою.

В усіх культурних явищах фінального палеоліту Українського Полісся насамперед використовували місцевий якісний кремій. Докладніша, «ретельна», підготовка нуклеусів до процесу отримання заготовок насамперед характерна для обох технологій свідерської культури, а також періодично її застосовували у смячкинських пам'ятках. «Неретельна» підготовка представлена насамперед у красносільських стоянках і в пам'ятках типу Смячка. Спрощений варіант поряд із застосуванням ретельнішого, використовували і в класичній свідерській технології.

Серед фінальнопалеолітичних технологій, для яких характерне використання відбійника, найефективнішою була свідерська, орієнтована на отримання платівчастих сколів, які потребують лише незначної вторинної обробки для виготовлення вістер (Ginter, 1974; Зализняк, 1989). Поява у свідерській культурі відтискної техніки сколювання підвищила ефективність отримання стандартизованих платівок і, відповідно, знизило сировинозатратність їх отримання. Можна стверджувати, що на свідерських комплексах Українського Полісся простежено найраніший етап переходу свідерців на прогресивнішу технологію, яка в подальшому стала основною для постсвідерської людності.

Найменш ефективною технологією отримання платівок була красносільська. Хоча у комплексі Бор відсоток платівок з підготовленими зонами розколювання – 78,7%, що майже дорівнює показникам свідерських західноволинських комплексів і переважає за відсотками таких серед східноволинських пам'яток свідеру та комплексу Смячка 14А, але в обох красносільських комплексах показник застосування абразиву більш ніж у два рази менший ніж в свідері, і набагато менший, ніж у комплексі Смячки 14А.

Цікавий результат продемонстрували стоянки типу Смячки. За домінування одноплощадкового розколювання у смячкинських комплексах біпоздовжніх нуклеусів більше, ніж у красносільських. Характеристики платівок Смячки 14А зближують смячкинські пам'ятки із свідерськими. У Смячці 14А звертає на себе увагу те, що при показнику платівок з підготовленими зонами розколювання – 65,5%, що нижче, ніж в красносільській пам'ятці Бор та в свідерських комплексах, відсоток платівок із застосуванням редуціювання та абразивної обробки переважає над платівками із застосуванням лише редуціювання, як це характерно і для пам'яток свідеру.

Ці показники і наявність в смячкинських пам'ятках платівок, отриманих відтисканням або, не виключено, через посередник, дають змогу зробити висновок, що населення смячкинських стоянок намагалося підвищити ефективність кремнеобробки через удосконалення процесу отримання платівок. Отже, смячкинська індустрія демонструє ті самі тенденції розвитку, що і свідерська.

РОЗДІЛ 3

ТЕХНОЛОГІЇ РОЗЩЕПЛЕННЯ КРЕМЕНЮ МЕЗОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ

Розділ складається з чотирьох підрозділів. У першому – **«Пісочнорівська культура»**, розглянуто технологію розколювання кременю цієї культури. На пісочнорівських пам'ятках Північної України використовували місцевий деснянський кремій. Для нуклеусів намагались підбирати частини сировини зручних форм.

Технологію Пісочнорівської культури було спрямовано на отримання кам'яними м'якими й твердими відбійниками масивних, грубих, нерегулярних платівок, з яких виготовляли знаряддя завдяки інтенсивному застосуванню ретушування. Пісочнорівські платівки мають найменші показники підготовки зони розщеплення серед платівок усіх культурних явищ фінального палеоліту–мезоліту Українського Полісся. В Пісочному Рові таких сколів – 47,5%, в Гридасовому – 29,3%. Низькі вимоги до якості заготовок, призводили до появи значної кількості відщепів, що були зняті з робочих поверхонь нуклеусів. В Пісочному Рові таких – 36,7%, в Гридасовому – 23%.

Основними нуклеусами були одноплощадкові односторонні. Поява інших типів продиктована намаганням отримати якомога більше заготовок і якомога ефективніше використати сировину.

У другому підрозділі – **«Кудлаївська культура»**, проаналізовано кудлаївську технологію розщеплення кременю. Кудлаївські пам'ятки розташовані переважно на територіях, забезпечених якісною сировиною. Деякий дефіцит її відчувається на стоянках Києво-Житомирського Полісся. Під нуклеуси намагались підбирати зручні частини сировини.

Основними нуклеусами є одноплощадкові односторонні. Наявність в кудлаївській технології багатоваріантності процесу отримання заготовок, що фіксується широкою різноманітністю типів нуклеусів, пояснюється бажанням кудлаївців отримати з нуклеусу максимум заготовок та їх невимогливістю до якісних параметрів останніх.

Кудлаївська технологія розщеплення кременю була орієнтована на постачання середньошироких платівок та мікроплатівок нерегулярних форм за допомогою кам'яних, імовірно передусім м'яких, відбійників. Платівок з підготовленими зонами розколювання в Бродах – 81,7%, в Криниці 2А – 57,1%. Аномально високий показник в Бродах можна пояснити більшою увагою до процесу отримання сколів, внаслідок дефіциту сировини. Більша орієнтованість кудлаївської технології на отримання саме пластівчастого сколу зумовила і значно меншу кількість відщепів, отриманих з робочих поверхонь нуклеусів, ніж в пісочнорівських пам'ятках. Їх в Бродах – 13%, в Криниці 2А – 16%.

У третьому підрозділі – **«Яніславицька культура»**, висвітлено особливості яніславицьких технологій. Стоянки яніславицької культури переважно добре забезпечені якісною сировиною.

Яніславицька технологія отримання платівок завдяки вдалому вибору частин сировини для виготовлення нуклеусів і використання відтискної техніки сколювання, яка робила процес отримання платівок висококонтрольованим, дозволяла отримувати стандартизовані заготовки, переважно середньоширокі платівки, при мінімальних затратах сировини та часу для їх отримання. Завдяки

відтиску процес отримання платівок майже не давав збоїв. Через це виникав дефіцит відщепових заготовок. На його ліквідацію і була орієнтована технологія отримання відщепів за допомогою відбійника.

Виходячи з того, що більшість нуклеусів для відщепів є багатоплощадковими і сильно спрацьованими, можна констатувати, що сколи з них отримували доти, доки ці нуклеуси не втрачали здатність їх постачати.

Саме наявністю спеціалізованої на постачання відщепів технології можна пояснити аномально високий відсоток у яніславицьких комплексах серед ординарних відщепів сколів зі слідами підготовки зони розколювання. Ймовірно, саме вони є бажаними сколами-заготовками, отриманими із спеціалізованих на постачання відщепів нуклеусів.

Спеціалізація процесу розщеплення на отримання заготовок-платівок за допомогою відтиску, та заготовок-відщепів зі спеціалізованих на їх постачання нуклеусів, є вершиною розвитку кременеобробки наприкінці мезоліту – початку неоліту (Ступак, 2001, 2002).

У четвертому підрозділі «**Технології розщеплення кременю мезолітичних культур Українського Полісся**», виконано порівняння характеристик розглянутих індустрій.

В усіх культурах мезоліту Українського Полісся насамперед використовували якісний кремій. Певний дефіцит якісної сировини відчувається на стоянках Києво-Житомирського Полісся. Для етапу підготовки нуклеусів в усіх трьох культурах можна констатувати однакову тенденцію. Їхні носії намагалися вибирати для майбутніх нуклеусів в першу чергу частини сировини, які б потребували якомога меншої обробки, або ж їх можна було використовувати і без неї.

Більшу подібність між собою мають кудлаївська та пісочнорівська технології, які для отримання заготовок застосовували кам'яний відбійник, на відміну від яніславицької. Їх також зближує відсутність жорстких вимог до якості параметрів сколів-заготовок, що в обох культурах компенсувалось інтенсивним застосуванням вторинної обробки для виготовлення знарядь, і насамперед елементів оснащення металевих зброї.

Яніславицька технологія отримання платівок, завдяки використанню відтиску, давала змогу постачати серії стандартизованих, насамперед середньошироких, платівок. Унаслідок високої ефективності процесу постачання платівок носії яніславицької культури періодично відчували нестачу відщепових заготовок. Поповнення їх запасу відбувалось за допомогою відбійника зі спеціалізованих нуклеусів.

Яніславицька культура належить до найрозвинутіших індустрій кінця мезоліту – початку неоліту (Ступак, 2001, 2002).

ВИСНОВКИ

У результаті понад сторічного дослідження фінального палеоліту та мезоліту Українського Полісся накопичено величезну джерельну базу, розроблено культурно-хронологічний поділ, окреслено загальні характеристики технологій, що

дало змогу за єдиними методичними підходами дослідити технології розщеплення кременю фінальнопалеолітичних та мезолітичних явищ Північної України.

Українське Полісся переважно добре забезпечене якісною крем'яною сировиною. Тому фінальнопалеолітична та мезолітична людність на займаних ними територіях використовувала передусім місцеву сировину.

Докладніша, «ретельна», підготовка нуклеусів до процесу отримання заготовок передусім характерна для свідерської культури, періодично її застосовували у смячкинських пам'ятках. Проста, «неретельна» підготовка, була насамперед властива технологіям, які базувались на використанні одноплощадкового розколювання відбійником – красносільській, пісочнорівській та кудлаївській.

«Неретельна» підготовка представлена і в пам'ятках типу Смячка, що пояснюється їхнім розташуванням безпосередньо на покладах кременю. Спрощений варіант, поряд із застосуванням ретельнішого, застосовувався і в свідері.

Виділення двох варіантів підготовки пренуклеусів, простішого та ретельнішого, правомірно і для технологій, в яких застосовували відтискну техніку сколювання. Перший є типовим для яніславицької технології та представлений у свідерській відтискній торцевими нуклеусами. Другий, «ретельний», був характерний для свідерських конічних ядрищ, серед яких навіть на вкрай спрацьованих зразках зберігаються негативи такої підготовки.

Серед фінальнопалеолітичних технологій, для яких характерне використання відбійника, найефективнішою була свідерська, яка була орієнтована на отримання платівчастих сколів, які потребують лише незначної вторинної обробки для виготовлення вістер (Ginter, 1974; Зализняк, 1989). Поява у свідері відтискної техніки сколювання підвищила ефективність отримання стандартизованих платівок і, відповідно, знизило сировинозатратність їх отримання. Можна стверджувати, що на свідерських комплексах Українського Полісся простежено найраніший етап переходу свідерців на більш прогресивну технологію, яка в подальшому стала основною для постсвідерської людності.

Найменш ефективною технологією отримання платівок була красносільська. Цікавий результат продемонстрували стоянки типу Смячки. За домінування одноплощадкового розколювання у смячкинських комплексах біпоздовжніх нуклеусів більше, ніж у красносільських. Характеристики платівок Смячки 14А зближують смячкинські пам'ятки із свідерськими.

За цими показниками і наявністю в смячкинських пам'ятках платівок, отриманих відтиском або, не виключено, через посередник, можна зробити висновок, що населення смячкинських стоянок було більш зацікавлене в якісних платівчастих заготовках, аніж носії красносільської технології і намагалося підвищити ефективність кремнеобробки через удосконалення процесу отримання платівок. Тобто, смячкинська індустрія демонструє ті ж тенденції розвитку, що і свідерська.

Технології мезолітичних, пісочнорівської та кудлаївської культур, репрезентують напрям деградації палеолітичних платівчастих технологій, основою

яких було отримання платівок з переважно одноплощадкових односторонніх нуклеусів за допомогою відбійника.

Через відсутність потреби у якісних, стандартизованих платівчастих заготовках носії пісочнорівської та кудлаївської культур, володіючи арсеналом технологічних знань, які були доступні і у попередній палеолітичний час, не використовували ці знання з максимальною ефективністю для отримання сколів-заготовок.

Зовсім інший технологічний рівень демонструє яніславицька культура. Завдяки використанню відтискної техніки сколювання, отримання платівок відбувалось у цій культурі майже без збоїв. Така висока ефективність технології їх отримання призводила до періодичного дефіциту відщепових заготовок. Це викликало появу в яніславицькій культурі технології, спеціалізованої на постачання відщепів.

Такий високий рівень технологічного розвитку, тобто наявність технології, спеціалізованої на отримання платівок за допомогою відтискної техніки і технології, спрямованої на отримання відщепів за допомогою відбійника, властивий найбільш технологічно розвинутим культурним явищам кінця мезоліту – початку неоліту (Ступак, 2001; 2002).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Ступак Д.В. Технології розщеплення кременю свідерської культури Українського Полісся за аналізом нуклеусів / Д.В. Ступак // *Vita Antiqua*. – 1999. – № 2. – С. 18–24.
2. Ступак Д.В. Тетерівський вузол пам'яток мезоліту – неоліту / Д.В. Ступак // *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001*. – К., 2002. – С. 65–70.
3. Ступак Д.В. Технології розщеплення кременю яніславицької культури Українського Полісся / Д.В. Ступак // *Наукові записки з української історії*. – 2002. – № 13. – С. 27–32.
4. Каравайко Д.В. Розкопки городища Киселівка II в 2005 р. / Д.В. Каравайко, Д.В. Ступак // *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005*. – Київ-Запоріжжя, 2006. – С. 178–182.
5. Stupak D. Chipped Flint Technologies in Sviderian Complexes of the Ukrainian Polissya Region / D. Stupak // *Archaeologia Baltica*. – 2006. – № 7. – P. 109–119.
6. Ступак Д.В. Технологія розколювання кременю фінальнопалеолітичної стоянки Красносілля Є / Д.В. Ступак // *Кам'яна доба України*. – 2007. – Вип. 4. – С. 289–301.
7. Ступак Д.В. Кам'яні комплекси верхньопалеолітичної стоянки Бужанка 2. Варіанти використання сировини / Д.В. Ступак // *Археологический альманах*. – 2009. – №20 – С. 219-230.
8. Ступак Д.В. Особливості використання кам'яної сировини населенням Середнього Подесення за доби Верхнього Палеоліту / Д.В. Ступак // *Археологія і давня історія України*. – 2013. – Вип 10. – С. 144-154.
9. Stupak D. Les assemblages lithiques du site epigravettien de Buzhanka 2 (Ukraine) / D. Stupak // *L'anthropologie*. – 2014. – 118. – P. 538–553.

Статі в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій:

10. Ступак Д.В. Нуклеуси зі свідерської стоянки Тутовичі III / Д.В. Ступак // Матеріали IV МАКС і МВ. – К., 1996. – С. 103–105.
11. Ступак Д.В. Типи свідерських нуклеусів Українського Полісся / Д.В. Ступак // Матеріали V МАКС і МВ. – К., 1997. – С. 75–77.
12. Ступак Д.В. Кременеобробка яніславицької культури Українського Полісся / Д.В. Ступак // Проблемы истории и археологии Украины (материалы международной научной конференции посвященной 10-летию независимости Украины). – Харьков, 2001. – С. 37.
13. Ступак Д.В. Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Ключі / Д.В. Ступак // Дослідження первісної археології в Україні. – К., 2008. – С. 71–85.
14. Ступак Д.В. Кремневая коллекция с раскопок городища Киселёвка II. Приложение V / Ступак Д.В. // Д.В. Каравайко Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. – К., 2012. – С. 267–273.
15. Ступак Д.В. Особливості використання кам'яної сировини на стоянці «Бужанка-2» за експериментальними даними / Д.В. Ступак // Літопис природи. – Книга IX, 2015 рік. – Мезин, 2016. – С. 270-274.
16. Stupak D. Blade-like flakes, as an indicator of the efficiency of blades knapping (based on the Final Palaeolithic – Mesolithic of Ukrainian Polissya) / D. Stupak // Людина та ландшафт: географічний підхід в первісній археології. – К., 2016. – С. 53–54.

АНОТАЦІЇ

Ступак Д.В. Технології розщеплення кременю фінальнопалеолітичних і мезолітичних культур Українського Полісся. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 - археологія. Інститут археології НАН України. Київ, 2017.

Серед фінальнопалеолітичних технологій, які базувались на використанні відбійнику, найефективнішою є свідерська. Поява у свідері відтиску підвищило ефективність отримання стандартизованих платівок. Саме на поліських пам'ятках простежено початок переходу свідерців на прогресивнішу технологію, яка в подальшому стала основною для постсвідерської людності.

Найменш ефективною у постачанні платівчастих сколів була красносільська технологія. Населення смячкинських стоянок намагалося підвищити ефективність кременеобробки через удосконалення процесу отримання платівок. Отже, смячкинська індустрія демонструє ті самі тенденції розвитку, що і свідерська.

Технології мезолітичних, пісочнорівської та кудлаївської культур репрезентують напрям деградації палеолітичних технологій. Яніславицька культура належить до найрозвинутіших індустрій кінця мезоліту – початку неоліту.

Ключові слова: Українське Полісся, фінальний палеоліт, мезоліт, технологія розщеплення кременю, красносільська культура, свідерська культура, пам'ятки типу Смячка, пісочнорівська культура, кудлаївська культура, яніславицька культура.

Ступак Д.В. Технологии расщепления кремня финальнопалеолитических и мезолитических культур Украинского Полесья. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 - археология. Институт археологии НАН Украины. Киев, 2017.

За более чем сто лет исследования финального палеолита и мезолита Украинского Полесья создана огромная источниковедческая база, разработано культурно-хронологическое деление региона, очерчены общие характеристики технологий, что позволило, используя единые методические подходы, исследовать технологии расщепления кремня финальнопалеолитических и мезолитических явлений Северной Украины.

Украинское Полесье преимущественно хорошо обеспечено качественным кремневым сырьем. Поэтому финальнопалеолитическое и мезолитическое население на занимаемых ими территориях использовало, прежде всего, местное сырье. Значительные процентные показатели импортный кремь демонстрирует только в комплексах свидерской стоянки Прибор 13 – от 28 до 6 % (Зализняк, 1989).

Более детальная, «тщательная», подготовка нуклеусов к процессу эксплуатации, прежде всего, характерна для свидерской культуры, а также периодически применялась на смячкинских стоянках. Простая, «не тщательная», была, прежде всего, присуща технологиям, которые основываются на использовании одноплощадочного раскалывания отбойником – красносельской, песочноровской и кудлаевской.

«Не тщательная» подготовка представлена и в памятниках типа Смячка, что объясняется их расположением непосредственно на выходах кремня. Упрощенный вариант наряду с применением более тщательного применялся и в свидерской технологии.

Выделение двух вариантов подготовки нуклеусов к использованию - более простого и более тщательного, правомерно и для технологий, в которых использовалась отжимная техника скола. Первый вариант типичен для яниславицкой технологии и представлен в свидере отжимными торцевыми нуклеусами. Второй – «тщательный», был характерен для свидерских конических ядрищ, среди которых даже на крайне сработанных экземплярах сохраняются негативы такой подготовки.

Среди финальнопалеолитических технологий, для которых характерно использование отбойника, наиболее эффективной была свидерская. Появление в свидере отжимной техники скола повысило эффективность получения стандартизированных пластинчатых заготовок. Именно на памятниках Украинского Полесья прослеживается самый ранний этап перехода свидерцев на более прогрессивную технологию, которая в дальнейшем стала основной для носителей постсвидерских традиций кремнеобработки.

Наименее эффективной технологией получения пластин была красносельская. Интересный результат продемонстрировали стоянки типа Смячки. При доминировании одноплощадочного раскалывания в смячкинских комплексах

двухплощадочных бипродольных нуклеусов больше, чем в красносельских комплексах. Характеристики пластин Смячки 14А сближают смячкинские памятники со свидерскими. Эти показатели и присутствие в смячкинских памятниках пластин, полученных отжимом или, не исключено, через посредник, дают возможность сделать вывод о том, что население смячкинских стоянок было более заинтересовано в качественных пластинчатых заготовках, чем носители красносельской технологии и старались повысить эффективность кремнеобработки через усовершенствование процесса получения пластин. Таким образом, смячкинская индустрия демонстрирует те же тенденции развития, что и свидерская.

Технологии мезолитических, песочноровской и кудлаевской культур представляют собой деградацию палеолитических технологий. Ввиду отсутствия потребности в качественных, стандартизированных пластинчатых заготовках носители песочноровской и кудлаевской культур, обладая арсеналом технологических знаний, которые были доступны и в предыдущее палеолитическое время, не использовали эти знания с максимальной эффективностью для получения сколов-заготовок.

Иной технологический уровень демонстрирует яниславицкая культура. В результате использования отжимной техники скола получение пластин происходило в этой культуре почти без сбоев. Такая высокая эффективность технологии получения пластин приводила к периодическому дефициту отщеповых заготовок. Это обусловило появление в яниславицкой культуре технологии, специализированной на поставку отщепов.

Именно наличием специализированной на поставку отщепов технологии можно объяснить аномально высокий процент в яниславицких комплексах среди ординарных отщепов сколов со следами подготовки зоны раскалывания. Вероятно, именно они являются желанными сколами-заготовками, полученными со специализированных на получение отщепов нуклеусов.

Такой высокий уровень технологического развития, т. е. наличие технологии, специализированной на получение пластин с помощью отжимной техники и технологии, направленной на получение отщепов с помощью отбойника, характерен для наиболее технологически развитых культурных явлений конца мезолита – начала неолита.

Ключевые слова: Украинское Полесье, финальный палеолит, мезолит, технология расщепления кремня, красносельская культура, свидерская культура, стоянки типа Смячка, песочноровская культура, кудлаевская культура, яниславицкая культура.

Stupak D.V. Chipped Flint Technologies of Terminal Paleolithic and Mesolithic cultures of the Ukrainian Polissya. - Qualifying scientific work on the manuscript.

Thesis for candidate's degree by the speciality 07.00.04. – Archaeology. – The Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2017.

In the Terminal Paleolithic technologies which used hammerstone, the most effective is the Swidrian. The appearance in Swider pressure technique increased

efficiency of obtaining standardized blades. It is Polissyan sites traced the earliest stage of transition Swidrian to more advanced technology, which later became the basis for Postswidrian.

Least effective was Krasnosilian technology. The population of Smyachka type sites tried to improve the efficiency of the industry through the improvement of the process of obtaining blades. The Smyachka type industry demonstrates the same development trends as the Swidrian culture one.

The technologies of Mesolithics PISOCHNYI Riv and Kudlaivka cultures represent the degradation of Paleolithic technologies. Yanislavytsia culture belongs to the most developed industries in the Mesolithic - early Neolithic.

Key words: Ukrainian Polissya, Terminal Paleolithic, Mesolithic, Chipped Flint Technologies, Krasnosillya culture, Swidrian culture, sites type Smyachka, PISOCHNYI Riv culture, Kudlaivka culture, Yanislavytsia culture.